

Przegląd Religioznawczy 1 (279)/2021

The Religious Studies Review

ISSN: 1230-4379

e-ISSN: 2658-1531

www.journal.ptr.edu.pl

RADOSŁAW SIEROCKI

Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie

Katedra Socjologii

e-mail: radoslaw.sierocki@uwm.edu.pl

ORCID: 0000-0002-6301-4237

DOI: 10.34813/ptr1.2021.6

Zróżnicowanie Kościoła rzymskokatolickiego w Polsce. Analiza sieciowa katolickich stron na Facebooku

Diversity of Roman Catholic Church in Poland.
Social Network Analysis of the Catholic Facebook Pages

Abstract. Social Network Analysis was used in the paper to study the internal pluralism of the Roman Catholic Church in Poland. Internal pluralism is understood as the diversity of religious communities, groups, movements and types, trends, patterns of religiosity within one denomination. The data from Facebook were used as research material. Facebook is considered as the most popular and in many ways prevailing social medium. Catholic Facebook pages have been treated as nodes and the reciprocal (or unreciprocated) relations of “likes” as the arcs (edges). The paper aims to answer the question about the picture of the Church, that builds up from the relational data.

Keywords: social network analysis, relational data, Facebook, Roman Catholic Church in Poland, internal pluralism

Wstęp

Kościół rzymskokatolicki jest wspólnotą jednolitą pod względem doktrynalnym, ale zróżnicowaną na wielu poziomach: struktur organizacyjnych i terytorialnych, lokalnych tradycji i form kultu, rodzajów duchowości, zaangażowania publicznego i politycznego. Wewnętrzna różnorodność środowisk, wspólnot i społeczności Kościoła oraz niejednorodność i stopniowalność indywidualnej religijności to główny wymiar pluralizmu religijnego w społeczeństwach, w których dominuje jedna religia lub wyznanie (Beckford, 2014). Sytuacja taka dotyczy Polski. Wyznaniem dominującym jest rzymski katolicyzm, a Kościół rzymskokatolicki jest największą organizacją religijną (Załęcki, 2001, s. 9–10). Stawiając w kontekście społeczeństwa monokulturowego pytania o pluralizm religijny, warto podążać tropem proponowanym przez Geneviève Zubrzycki (2010, s. 277) i schodzić pod powierzchnię ogólnych statystyk. Obraz polskiego katolicyzmu stanie się zróżnicowany za sprawą stopnia przywiązania do wiary, typów katolicyzmu charakteryzujących wyznawców oraz niekiedy sprzecznych orientacji istniejących wewnątrz Kościoła, rodzajów światopoglądów, zachowań religijnych i wyborów moralnych (Grotowska, 1999; Pasięka, 2015; Zieliński, 2009).

Różnice można dostrzec, śledząc dyskursy i narracje obecne w katolickich mediach. Nowe media wzbogaciły natomiast zakres danych o dane relacyjne. Pluralizm środowisk może być badany nie tylko w ramach analiz zawartości treści czy dyskursu, ale także analizy sieci społecznych akcentującej wzajemne powiązania i relacje ujawniające się w hiperłączach lub interakcjach zapośredniczonych w mediach społecznościowych.

W artykule zastosowano analizę sieci społecznych (ang. *social network analysis*, SNA) jako metodę badawczą zakorzenioną w naukach społecznych (Pietrowicz, 2016) do badania pluralizmu wewnątrzwyznaniowego przy wykorzystaniu danych pochodzących z serwisu społecznościowego. Główne pytanie badawcze brzmi: jak zróżnicowany jest Kościół rzymskokatolicki w Polsce w perspektywie wzajemnych powiązań katolickich stron na Facebooku? Pojęcie „zróżnicowania” nasuwa skojarzenia z instytucjonalnymi lub nieformalnymi podziałami bądź pęknięciami wewnątrz Kościoła, ale wykorzystanie SNA stwarza okazję do posłużenia się kategorią „klastra” w ramach badania komunikacyjnego wymiaru religijności. Pojęcie to ma charakter metaforyczny i służy wprowadzeniu do jednej domeny rzeczywistości (religii) wyrażen pochodzących z innej domeny (zarządzania, informatyki) (Lakoff, Johnson, 2010).

Zróżnicowanie Kościoła rzymskokatolickiego w Polsce

Badacze polskiej religijności podkreślają, że chociaż ok. 85–90% społeczeństwa stanowią – według deklaracji – katolicy, to można mówić o „wewnętrznej dyferencjacji” czy „pluralizmie wewnątrzwyznaniowym” wiernych. Wskazują jednocześnie, że jest to zjawisko podtrzymujące żywotność Kościoła (Marianański, 2010, s. 156–158; 2013, s. 283). W ślad za diagnozami idą propozycje typologii środowisk, grup i formacji ideowych. Irena Borowik (2008, s. 24–25) wyróżnia gorliwych katolików, katolików indyferentnych oraz katolicyzm ludowy: zrytualizowany, kościelno-instytucjonalny, na ogół bezrefleksyjny. Janusz Marianański mówi o następujących sektorach: (a) katolicy silnie zaangażowani, (b) katolicy o sformalizowanej więzi kościelnej (praca), (c) katolicy regularnie praktykujący, uznający dogmaty wiary i doktryny Kościoła, (d) katolicy praktykujący nieregularnie i selektywnie dobierający dogmaty wiary, (e) katolicy otwarci, poszukujący, katolicy-inteligenci spod znaku czasopism „Znak”, „Więź” i „Tygodnik Powszechny”, (f) katolicy indyferentni traktujący religię jako „kulturową powinność”, krytyczni wobec doktryn Kościoła, (g) katolicy pogranicza, którzy praktycznie i teoretycznie odeszli od Kościoła i są chrześcijanami „jedynie kulturowymi” lub „katolickimi” ateistami.

Z kolei w typologii proponowanej przez Jarosława Gowina (1999, s. 311–390) znalazły się: (a) „katolicyzm kontynuacji”, opierający się na modelu tradycyjnej, przedwojennej religijności ludowej, (b) „katolicyzm otwarty” skupiający grupę świeckiej i duchownej inteligencji związanej z ruchem Znak, miesięcznikami „Znak” i „Więź”, „Tygodnikiem Powszechnym”, Klubami Inteligencji Katolickiej, (c) „katolicyzm zamknięty”, reprezentowany przez Radio Maryja, „Nasz Dziennik” i „Myśl Polską”, widzący rzeczywistość w czarno-białych barwach i nieufny wobec nowoczesności, (d) „katolicyzm protestu”, będący kategorią katolików połączonych wizją państwa neutralnego światopoglądowo, (e) „katolicyzm integralny”, dążący do pogodzenia tradycji i nowoczesności oraz reformy polskiego Kościoła w duchu Soboru Watykańskiego, (f) katolicyzm „milczących świadków” o różnym stopniu zaangażowania i refleksyjności, ale raczej niewłączających się w dyskusje i spory o kierunek ewolucji Kościoła.

Pluralizm wewnątrzwyznaniowy w Polsce znajduje wyraz w zróżnicowaniu mediów. W przywoływanych typologiach tytuły prasowe oraz stacje radiowe i telewizyjne odgrywają istotną rolę w kreowaniu, podtrzymywaniu i mobilizowaniu środowisk czy grup. Charakterystyczne przykłady to: Radio Maryja, Telewizja Trwam i „Nasz Dziennik” reprezentujące „katolicyzm

zamknięty”, „Tygodnik Powszechny” związany z „katolicyzmem otwartym”, tygodnik „Niedziela” zrzeszający zwolenników „formacji trwania”, a także pisma „Więź” i „Gość Niedzielny” oraz redakcja Katolickiej Agencji Informacyjnej skupiające „katolików integralnych”. Można się tu odwołać do koncepcji rytualnego modelu komunikacji Jamesa Careya, który twierdził, iż znaczenie mediów polega na ich funkcji integracyjnej, na kreowaniu i podtrzymywaniu wspólnoty (Carey, 1992, s. 13–19).

Wspólnoty i środowiska religijne są zakorzenione przede wszystkim w dyskursach i narracjach „starych” mediów i wiążą się z rozgłośniami radiowymi, tytułami prasowymi i stacjami telewizyjnymi (Mielczarek, 2006; Stachowska 2011), ale internet został szybko włączony w poczet narzędzi służących „wypełnianiu misji Kościoła” (Kloch, 2011), a cyfrowe nowe media zmieniły funkcjonowanie starych mediów (Jenkins, 2007). Chociaż Kościół – zdaniem badaczy – traktuje nowe media tak, jakby były tradycyjnymi mediami masowymi służącymi komunikowaniu w modelu jeden-do-wielu (Helland, 2005; Godzic, Pawlik, Załęcki, 2010), to dzięki internetowi zaczęła zachodzić zmiana – katolickie strony internetowe są redagowane zarówno przez instytucje kościelne albo związane z Kościołem (np. portal Opoka prowadzony pod patronatem Episkopatu), jak i przez „zwykłych wiernych” – jak popularny serwis Adonai. Upowszechnienie się mediów społecznościowych zwiększyło udział „oddolnych” inicjatyw i poszerzyło obraz środowisk religijnych. W przestrzeni mediów społecznościowych swoje „placówki” (profile, kanały) mają katolickie stare media, instytucje, organizacje i ruchy katolickie splecione z kościelną strukturą organizacyjną, ale także indywidualne profile i grupy działające niezależnie od kościelnych asystentów, publikujące bez imprimatur, spontanicznie powstające inicjatywy i projekty. Władza mediów społecznościowych, takich jak Facebook, Instagram czy YouTube, polega na tym, że „udostępniają” swoją przestrzeń wraz z ramami interakcji, możliwościami technicznymi, normami zachowań i wpływają na sposoby myślenia użytkowników poprzez generowane metafory, afordancje i funkcje.

Pozostańmy przy Facebooku, który może być traktowany jako jeden z wielu serwisów społecznościowych, ale też jako medium dominujące, „standard komunikacji” (Kirkpatrick, 2011, s. 277–728), „system operacyjny życia” (Vaidhyanathan, 2018, s. 53). Wśród katolickich stron facebookowych są oficjalne strony związane z kościelnymi instytucjami i organizacjami, oddolnie prowadzone strony wspólnot, ruchów, grup, jak również prywatne przestrzenie służące religijnym manifestacjom, budowaniu i potwierdzaniu tożsamości, szukaniu i dzieleniu się inspiracjami, wspólnym modlitwom i spotkaniom. Religia staje się zasobem treści wprowadzanych w cyfrowy obieg tak, że kanon miesza się z apokryfami, ścierają się różne wizje religijności i pobożności, nakładają

porządku powagi i ironii, wzniosłości i zwyczajności. Szeroki zakres obecności Kościoła rzymskokatolickiego w przestrzeni mediów społecznościowych rodzi pytanie o adekwatność odbicia zróżnicowania Kościoła – obserwowanych podziałów i połączeń zachodzących między poszczególnymi reprezentacjami. Podejście proponowane przez SNA daje możliwość spojrzenia na owo zróżnicowanie z perspektywy wzajemnych powiązań między manifestacjami Kościoła na Facebooku. Różnicowanie się środowisk polega w tym ujęciu nie na tworzeniu linii podziałów, ale na budowaniu „kłastrów” (gron) – zgrupowania podobnych pod pewnymi względami lub przyciągających się elementów (Scott, 1993, s. 126–130).

Założenia analizy sieci społecznych

SNA jest metodą wykorzystywaną w naukach społecznych do badania relacji pomiędzy aktorami bądź obiektami. Struktura społeczna jest tu postrzegana jako sieć relacji społecznych (Freeman, 2004; Newman, Barabási, Watts, 2006; Nooy, Mrvar, Batageli, 2005, s. 3–28; Pietrowicz, 2016, s. 101–111; Scott, 2000, s. 7–37; Wasserman, Faust, 1994, s. 3–27).

Podstawowe elementy struktury, którymi posługuje się SNA, to węzły (ang. *nodes*, *vertices*) i łączące je krawędzie (ang. *edges*) lub łuki (ang. *arcs*). Węzłami mogą być osoby, ale też instytucje, organizacje, państwa, miasta bądź jakiegokolwiek obiekty istotne z punktu widzenia analiz, zaś krawędziami/łukami – łączące je relacje i powiązania (Wasserman, Faust, 1994, s. 18). Łuki mają charakter skierowany (ang. *directed*) – można wskazać węzeł, z którego relacja „wychodzi”, i węzeł, do którego „dochodzi”. Są to np. relacje nadrzędności i podporządkowania, komunikacja za pomocą poczty elektronicznej, deklaracje szacunku i przyjaźni, relacja „polubienia” na Facebooku.

Istotą SNA jest zwrócenie uwagi na powiązania, za sprawą których poszczególne węzły zyskują określone cechy. John Scott (2000, s. 2–3) podkreśla, że w naukach społecznych istnieją dwa główne rodzaje danych: dane dotyczące atrybutów jednostek (ludzi, grup), ich postaw, opinii, zachowań oraz dane dotyczące relacji zachodzących pomiędzy jednostkami. Za pomocą SNA bada się przede wszystkim dane relacyjne. Relacje nie są cechami poszczególnych podmiotów, ale całego ich systemu (Newman i in., 2006; Nooy i in., 2005, s. 3).

Współczesne badania sieci wyróżniają się: (a) przeświadczeniem o istotności powiązań między jednostkami, (b) badaniami empirycznymi nad konkretnymi sieciami, (c) wykorzystywaniem różnorodnych technik wizualizacji danych (głównie grafów), (d) włączeniem do analiz technik obliczeniowych (Freeman, 2004, s. 3).

Relacje między poszczególnymi węzłami pozwalają np. na obliczanie miar określających status węzła bądź krawędzi w obrębie całej sieci powiązań, wykrywanie podgrup wewnątrz sieci (diad, triad, klik), jak również szczególnie silnych relacji. Do podstawowych miar węzłów należą: stopień centralności węzła (ang. *degree centrality*), stopień bliskości (ang. *closeness centrality*), stopień pośredniości (ang. *betweenness centrality*), wektor własny (ang. *eigenvector centrality*). Stopień centralności węzła oznacza liczbę krawędzi łączących węzeł z innymi węzłami. W przypadku powiązań skierowanych rozróżnia się stopnie wejściowe (więzi przychodzące, ang. *in-degree*) – liczbę krawędzi wchodzących do węzła (im więcej osób deklaruje, że lubi osobę A, tym wyższy jest stopień wejściowy osoby A) i stopnie wyjściowe (więzi wychodzące, ang. *out-degree*) – liczbę krawędzi wychodzących z węzła (stopień wyjściowy osoby A zależy od tego, ile osób jest lubianych przez A). Stopień centralności pozwala stwierdzić, które węzły są kluczowe dla sieci ze względu na liczbę połączeń z innymi węzłami. Stopień bliskości wskazuje, jak blisko/daleko dany węzeł jest powiązany z innymi węzłami. Węzły o wysokim stopniu bliskości to takie, które mogą „połączyć się” z dużą liczbą innych węzłów w kilku krokach (Wasserman, Faust, 1994, s. 183). Stopień pośrednictwa to miara wskazująca, jak często dany węzeł znajduje się na najkrótszej ścieżce – drodze z niepowtarzającymi się węzłami i krawędziami – pomiędzy wszystkimi możliwymi parami niepołączonych bezpośrednio węzłów. Wysoki stopień pośredniości węzła oznacza dużą liczbę połączeń pomiędzy dowolnymi niepołączonymi bezpośrednio innymi węzłami, które muszą „przejść” przez badany węzeł (Wasserman, Faust, 1994, s. 188–189). Wektor własny bazuje na randze węzłów, z którymi się łączy – połączenia z kilkoma ważnymi węzłami (wysokie *in-degree*) są istotniejsze niż połączenia z wieloma węzłami mniej ważnymi (liczy się zatem jakość połączeń).

SNA jest rzadko wykorzystywana w badaniach nad religią, niemniej istnieje kilka studiów, które pokazują jej przydatność. Przeglądu najważniejszych prac dokonał Gabor D. Nagy (2015; 2016). W przypadku badań prowadzonych w Europie Środkowo-Wschodniej analizy dotyczyły głównie ruchów religijnych w realiach państw komunistycznych, w przypadku badań amerykańskich – interakcji zachodzących w małych wspólnotach religijnych.

Dobór danych

Na potrzeby analizy przyjęto, że węzłami są poszczególne strony (ang. *fanpage*) na Facebooku, zaś łuki odzwierciedlają relacje „polubienia” innych stron. Przyjmuje się, że zwykle „polubienie” innej strony oznacza pewną identyfikację

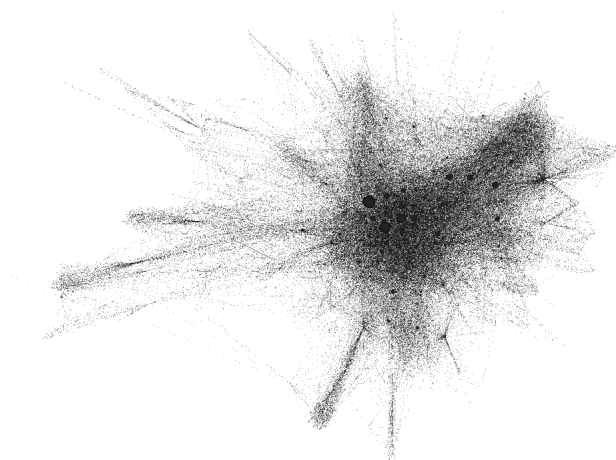
z zamieszczanymi na niej treściami. W takim ujęciu relacje mają charakter skierowany: prowadzą od strony wyjściowej (polubiącej) do wejściowej (polubianej). W przypadku Facebooka można zebrać dane o stronach „polubionych” przez daną stronę, ale nie można dotrzeć bezpośrednio do danych o stronach, które ją „polubiły”, co do pewnego stopnia ogranicza możliwość kompletnej analizy. Liczba więzi wychodzących jest łatwa do ustalenia – na stronach facebookowych można bez większego trudu znaleźć informacje o „stronach polubionych przez [daną] stronę”, ale informacje o więziach przychodzących nie są dostępne. Założono, że przy dużej liczbie stron „wyjściowych” i zagęszczeniu połączeń można uzyskać dane pośrednio – dane o relacjach wyjściowych uzyskane z dużej liczby stron pokazują, które węzły są najczęściej wskazywane jako „polubione”. W tym ujęciu dane mają charakter szacunkowy, jednak dane o węzłach „wyjściowych” i łukach reprezentujących relacje polubienia wystarczą do tego, by wykorzystać podstawowe miary stosowane w SNA, a także „wykryć” kliki, podsieci czy klastry.

Analiza wymaga określenia granic sieci (Laumann, Marsden, Prensky, 1983). Możliwości ich wskazania zależą od rodzaju sieci, węzłów oraz krawędzi/łuków. Można wskazać trzy praktyczne podejścia włączania obiektów do sieci: (a) sieć ego (ang. *ego network*), (b) sieć częściową (ang. *partial network*), (c) sieć „kompletną” (ang. „*complete*” *network*). Pierwsza strategia polega na dobraniu pewnej próby jednostek i wyliczeniu innych jednostek, z którymi badane jednostki mają relacje. W drugim przypadku dodatkowo podąża się tropem relacji, badając jednostki „wskazane” przez pierwszą grupę dobranych węzłów. Dobieranie kolejnych jednostek powtarza się określoną liczbę razy (rund). W przypadku sieci „kompletnej” zakłada się możliwość określenia z góry wszystkich węzłów i identyfikację łączących je relacji (Adams, 2015, s. 4).

Ze względu na wielkość Facebooka jako sieci oraz dynamikę zmian niemożliwe jest zbadanie go w całości w określonym momencie. Ograniczona jest również możliwość analizy wszystkich polskich stron katolickich istniejących na Facebooku (wciąż powstają nowe, a istniejące zamierają – niekiedy powoli). Dlatego wykorzystano podejście częściowe: wyznaczono strony początkowe oraz liczbę kroków poszukiwania kolejnych wskazywanych węzłów.

Punktem wyjścia były strony, które pojawiały się w wyszukiwarce Facebooka po wpisaniu nazw 14 archidiecezji Kościoła rzymskokatolickiego w Polsce. W ten sposób zebrano 173 strony początkowe. Oprócz nich do sieci weszły strony polubione przez strony początkowe oraz strony polubione przez strony polubione. W sumie uzyskano dość gęstą sieć liczącą 3978 węzłów oraz 36910 łuków (rys. 1)¹.

¹ Dane pobierano z Facebooka za pomocą aplikacji Netvizz (Rieder, 2013) w pierwszej połowie maja 2018 r.

Rys. 1. Komponent główny

Analiza sieci

W sieci polskich stron facebookowych o charakterze katolickim najwyższą wartość *in-degree* mają strony: „Gościa Niedzielnego” (457 wskazań), portalu „DEON.pl” (401) oraz portalu „faceBóg.pl” (355)². Z kolei najwyższe wartości *out-degree* mają strony: „Światowe Dni Młodzieży Kraków 2016 – Archidiecezja Lubelska” (1016 więzi wychodzących), „Ekstremalna Droga Krzyżowa Mosina – Lubin archidiecezja poznańska” (462) i „Katolickie Stowarzyszenie Młodzieży Archidiecezji Krakowskiej” (432)³. Strony o wysokich wartościach *out-degree* mają raczej niskie wartości *in-degree* (w przypadku wymienionych węzłów wartości wynoszą odpowiednio: 74, 42 i 67). Są to zatem strony, które zabiegają o „polubienia”, starając się „zarzucić” jak najdalej swoje sieci kontaktów. W przypadku węzłów o najwyższych wartościach *in-degree* wartości *out-degree* są bardzo niskie – dla trzech wymienionych najpopularniejszych stron wynoszą odpowiednio: 16, 23 i 19.

Oprócz liczby więzi przychodzących ważna jest ich jakość. Wektor własny jest miarą standaryzowaną, w której punktem odniesienia jest węzeł o największej liczbie połączeń (*eigenvector* równy 1). W przypadku analizowanej sieci pozycja węzłów pod względem wielkości wektora własnego w dużym stopniu pokrywa się z ich pozycją mierzoną przez wskaźnik *in-degree*. Kluczowe strony to: „Gość Niedzielnego” (wektor własny – 1), „DEON.pl” (0,94)

² Średnia liczba więzi przychodzących dla całej sieci wynosi 9,279.

³ Średnia liczba więzi wychodzących dla całej sieci wynosi 9,28.

i „faceBóg” (0,80). Miara ta pokazuje duży dystans dzielący trzy węzły o najwyższych wartościach od węzłów pozostałych: czwarty, piąty i szósty węzeł („Franciszek”, „Katolicka Agencja Informacyjna KAI” i „World Youth”) mają wektor własny równy 0,58, kolejne: 0,56; 0,55 itd.

Węzły o wysokim stopniu pośrednictwa to węzły kluczowe dla skutecznego przepływu informacji między węzłami w całej sieci. Odpowiadają za utrzymywanie sieci i „pośredniczenie” między niepołączonymi bezpośrednio węzłami bądź całymi obszarami sieci. Odłączenie lub wykluczenie węzłów o wysokich miarach pośrednictwa może zaburzyć funkcjonowanie całej sieci. Węzłami o najwyższych stopniach pośredniości w badanej sieci są strony: „Światowe Dni Młodzieży Kraków 2016 – Archidiecezja Lubelska”, „Światowe Dni Młodzieży”, „Caritas Archidiecezji Łódzkiej”.

Bardziej interesujący jest jednak sposób, w jaki węzły wiążą się w zbiorowości. Sieć można podzielić na mniejsze grupy, korzystając z takich kategorii analitycznych, jak: komponenty, kliki i klastry. Podziały analizowanych stron bazują nie na cechach atrybutywnych (np. na treściach zawartych na stronach), ale na charakterystykach relacyjnych – wzajemnym dopasowaniu i wzajemnych relacjach skondensowanych w facebookowym „polubieniu” innej strony.

Komponenty to nieodizolowane od siebie grupy węzłów. W danym komponentie istnieje bezpośrednie lub pośrednie połączenie między każdą dowolną parą węzłów. Z kolei między różnymi komponentami nie ma żadnego połączenia. Analizowana sieć składa się z 43 komponentów, z czego zdecydowana większość (98%) należy do jednego komponentu, zaś pozostałe węzły tworzą 42 izolowane podsieci składające się z jednego, rzadziej dwóch lub trzech węzłów.

Drugą kategorią pozwalającą wyróżnić zbiorowości są kliki – podgrupy połączonych ze sobą bezpośrednio węzłów. Węzły należące do kliki mogą łączyć się węzłami nienależącymi do niej. Węzeł może należeć do wielu klik. Najmniejsza możliwa klika składa się z trzech węzłów. Kliki nie są izolowane, ale funkcjonują w obrębie szerszych sieci (Scott, 2000, s. 114). W analizowanej sieci wykryto w sumie 153 kliki, z czego większość (119) stanowiły małe kliki składające się z czterech węzłów. Jedną z największych klik (16 węzłów) składa się z gęsto połączonych węzłów będących lokalnymi reprezentacjami Ekstremalnej Drogi Krzyżowej (np. „EDK – Ekstremalna Droga Krzyżowa”, „Tomaszowska – Ekstremalna Droga Krzyżowa”)⁴. Podobnie w kliki łączyły

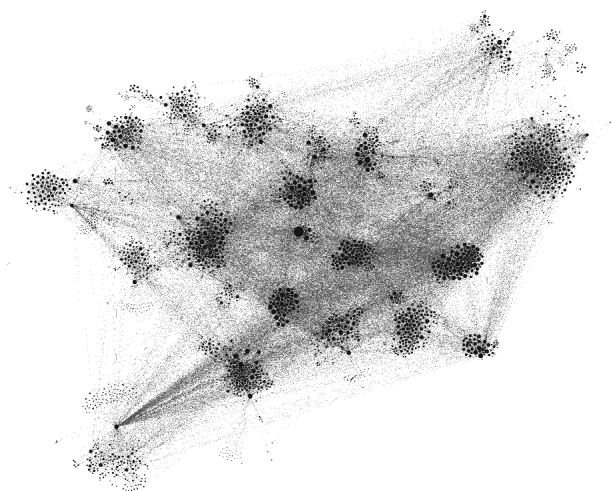
⁴ Idea EDK polega na przejściu samotnie, w milczeniu Drogi Krzyżowej w Wielki Piątek w trudnych (ekstremalnych) warunkach: wędrówka odbywa się nocą, a stacje są rozlokowane na 40-kilometrowej drodze wiodącej z kościoła św. Józefa w Krakowie do Sanktuarium w Kalwarii Zebrzydowskiej. Pierwsza EDK odbyła się w 2009 r., potem pomysł się rozpowszechnił i w ciągu kilku lat powstało w Polsce i poza nią ponad sto podobnych tras Drogi Krzyżowej i „rejonowe” strony na Facebooku.

się lokalne strony Caritasu (12 węzłów), Ruchu Światło-Życie (6) czy Odnowy w Duchu Świętym (4). Niekiedy wspólnym mianownikiem było miasto lub diecezja.

Duże sieci społeczne można podzielić na mniejsze części nazywane klastrami/gronami (ang. *clusters*) (Hansen, Shneiderman, Smith, 2011, s. 41; Khokhar, 2015, s. 130–132). W odróżnieniu od klik podział sieci na klastry pozwala wskazać grupy węzłów połączonych bezpośrednio i pośrednio. Klastry pozwalają wykryć pewne „plemienne” podziały wewnątrz sieci (Adams, 2015, s. 10). W przeciwieństwie do klik przynależność do klastra ma charakter rozłączny – dany węzeł może należeć tylko do jednego klastra. Podstawą podziału jest większe zagęszczenie połączeń między określonymi węzłami.

Jednym z problemów dyskutowanych przez badaczy sieci jest wykrywanie klastrow (Newman, 2006; Fortunato, Barthélemy, 2007; Blondel i in., 2008). Wiele złożonych sieci (społecznych, molekularnych) dzieli się na mniejsze skupiska, a problemem jest adekwatność odwzorowania tych naturalnych grup. Ponieważ za wykrywanie klastrow najczęściej odpowiadają algorytmy, ostateczne pytanie brzmi, czy algorytmy odkrywają, czy kreują klastry i na ile struktura sieci i jej podział na klastry wytworzony przez algorytm pokrywa się ze strukturą występującą w rzeczywistości? Istnieją dwa podejścia do wykrywania klastrow: w pierwszym liczba klastrow jest odgórnie ustalana (najczęściej przez infomatyków dążących do optymalizacji połączonych ze sobą procesorów), w drugim przyjmuje się, że duże sieci dzielą się w sposób „naturalny” na mniejsze podgrupy, a rolą badaczy jest wykrywanie tych podgrup (Newman, 2006, s. 8577). Wykrywanie klastrow najczęściej pozostawia się algorytmom, w które wyposażone są programy do SNA. Ponieważ u podstaw algorytmów leżą różne założenia dotyczące rozumienia klastrow i sposobów ich wyznaczania, wyniki analiz prowadzonych przy użyciu różnych programów i algorytmów mogą się różnić (Yang, Algesheimer, Tessone, 2016). W niniejszej analizie wykorzystano program Gephi i Leiden algorithm (Blondel i in., 2008; Traag, Waltman, van Eck, 2019). Algorytm ten daje możliwość ustawienia parametru rozdzielczości. Im wyższą ustawi się rozdzielczość, tym więcej wykrytych zostanie małych – pod względem liczby węzłów – klastrow. Niższa rozdzielczość prowadzi z kolei do wykrycia mniejszej liczby dużych klastrow (Traag i in., 2019, s. 1).

Cała sieć tworzy jeden klaster wtedy, gdy rozdzielczość jest bliska 0 (strony nie różnicowałyby się w ogóle, obrazując idealną jednolitość Kościoła), zaś „naturalne” podziały na klastry są wykrywane przy rozdzielczości równej 1 (Han i in., 2016, s. 9–10). Kwestia „naturalności” jest jednak problematyczna i ustalenie parametru rozdzielczości pozostaje decyzją arbitralną. Dla dalszej analizy ustalono poziom rozdzielczości równy 2 – węzły zostały połączone

Rys. 2. Podział sieci na klastry

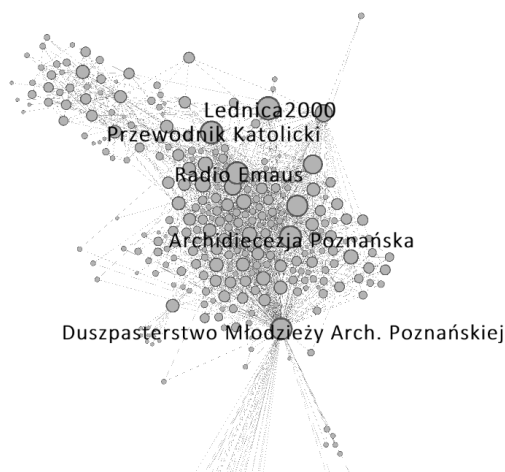
w 68 klastrow (rys. 2): 7 klastrow liczy więcej niż 200 węzłów, 9 klastrow – między 100 a 200, 8 – między 10 a 100, zaś 44 klastry – mniej niż 10 węzłów (na ogół 1 węzeł). W dalszej analizie uwzględniono 16 największych klastrow.

Analiza klastrow

Różnorodność Kościoła, jaka wyłania się z analizy klastrow, tylko do pewnego stopnia pokrywa się ze zróznicowaniem diagnozowanym przez socjologów religii. W opisie nie mieszczą się katolicy niezaangażowani, selektywni, bierni bądź „praktycznie ateści” – z samej istoty medium w grę wchodzi tylko katolicyzm zaangażowany.

Nie ma potrzeby analizować klastra po klastrze czy podgrup w ramach klastrow, dlatego ograniczę się do wypunktowania płaszczyzn zróznicowania wyłaniających się z analizy.

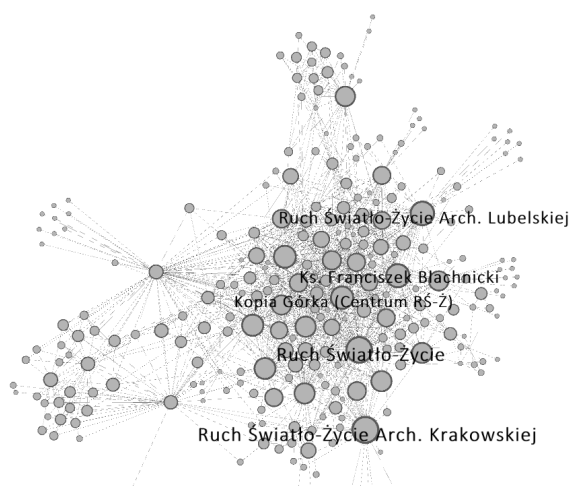
Głównym kryterium zróznicowania stron, będącym podstawą utworzenia klastrow, jest podział administracyjno-terytorialny. Szereg klastrow bądź mniejszych grup w klastrach skupia strony odnoszące się do jednej archidiecezji, diecezji lub miasta. Pierwszy klaster (rys. 3) jest klastrem „poznańskim” – łączy strony związane z archidiecezją poznańską. Można wyróżnić w nim podgrupy stron dotyczących: grupę archidiecezji (np. „Archidiecezja Poznańska”), duszpasterstwa młodzieży („Duszpasterstwo Młodzieży Archidiecezji Poznańskiej”), duszpasterstwa akademickiego („KSM przy Politechnice Po-

Rys. 3. Klaster „poznański”

znańskiej”), poznańskiej pielgrzymki na Jasną Górę („Grupa 2 Poznańskiej Pieszej Pielgrzymki na Jasną Górę”); grupę związaną z domem mediowym św. Wojciecha („Wydawnictwo Świętego Wojciecha”); grupę łączącą strony religijne i poznańskie strony pozareligijne („966 Chrzest Polski”, „Poznan, I Love You”). Pojawiają się także klustry archidiecezji: gdańskiej, wrocławskiej, lubelskiej czy łódzkiej. Większość klastrów „archidiecezjalnych” skupia strony religijne, ale niektóre (klaster „trójmiejski”) to klustry przede wszystkim „świeckie”. W tkankę życia miejskiego „wplatają się” katolickie strony w klastrze „wrocławskim”, ale w większości pozostałych klastrów „archidiecezjalnych” strony „świeckie” stanowią mniejszość.

Drugim kryterium wyróżnienia klastrów i podklastrów są ruchy religijne. Do najczęściej pojawiających się należą: Ruch Światło-Życie, Odnova w Duchu Świętym, Akcja Katolicka i Ruch Apostolstwa Młodzieży. Jeden z klastrów (rys. 4) w całości składa się ze stron Ruchu Światło-Życie. Poszczególne podgrupy odnoszą się albo do diecezji i archidiecezji (np. strony wspólnot warszawskich, gdańskich), albo do poszczególnych diakonii (np. ewangelizacyjnej). Strony Ruchu Światło-Życie są węzłami najbardziej ze sobą połączonymi – klaster Ruchu jest jednym z najbardziej homogenicznych, ponieważ nie występują w nim podgrupy, które nie odnosiłyby się do Ruchu, a liczba stron niezwiązanych z nim jest niewielka. Tak silne relacje nie występują w przypadku pozostałych ruchów; są to najczęściej podgrupy, które można wydzielić w ramach szerszych klastrów. Taką podgrupę tworzą strony Akcji Katolickiej w ramach klastra współtworzonego przez podgrupę „jezuicką”,

Rys. 4. Klastery Ruchu Światło-Życie

trzy podgrupy Odnowy w Duchu Świętym i podgrupę „paulińską”. Podgrupy Odnowy w Duchu Świętym są „rozłokowane” w różnych klastrach i mają charakter terytorialny, związany z diecezjami i archidiecezjami. Strony Ruchu Apostolstwa Młodzieży tworzą podgrupę w ramach klastra „krakowskiego” obok podgrup krakowskiej Odnowy w Duchu Świętym i krakowskiego duszpasterstwa akademickiego.

Istotną kategorią są strony zakonów, przede wszystkim strony jezuickie bądź związane z duchowością ignacjańską oraz strony dominikanów. Jeden z podklastrow składa się ze stron takich jak: „DEON.pl” – jednej z najpopularniejszych stron katolickich w przestrzeni polskiego Facebooka, „Franciszek” – strony prowadzonej przez redakcję portalu DEON, „Modlitwa w drodze” – portalu i strony tworzonej przez polskich jezuitów wzorowanej na propozycji jezuitów brytyjskich, „Mocni w Duchu” – strony ewangelizacyjnego zespołu muzycznego założonego przez jezuitę o. Józefa Kozłowskiego SJ, „Posłaniec Serca Jezusowego” – strony miesięcznika jezuickiego czy „Ignacy Loyola” – strony „człowieka odpowiedzialnego za całe Towarzystwo”. Także strony związane z dominikanami tworzą silną grupę w ramach jednego z klastrow. Strony dominikanów są również rozproszone w klastrach „niedominikańskich”, np. za sprawą o. Adama Szustaka – popularnego rekolekcjonisty, kaznodziei i twórcy internetowego. Swoje podgrupy (w różnych klastrach) mają ponadto: werbiści i paulini (dzielą klaster z „Ekstremalną Drogą Krzyżową”), benedyktyni i salezjanie (występujący wraz z jezuitami w klastrze „krakowskim”), a także karmelici (w klastrze „wrocławskim”).

W oddzielnym kłastrze zgrupowane zostały strony Caritasu – katolickiej organizacji charytatywnej (np. „Caritas Polska”, „OWR Zakrzów im. Jana Pawła II Caritas Archidiecezji Krakowskiej”). Klaster ten jest współdzielony ze stronami archidiecezji warmińskiej oraz katolickimi i pozakatolickimi instytucjami i organizacjami olsztyńskimi (np. „Caritas Archidiecezji Warmińskiej”, „Radio Plus Olsztyn”).

Ciekawą kategorią są strony zgrupowane w podkłastrze Ekstremalnej Drogi Krzyżowej, o której była już mowa. Jest to kategoria proponująca „męski” katolicyzm, a nawet „katolicyzm dla twardzieli”. EDK łączy się tu ze stronami typu: „Męska Strona Rzeczywistości” (w informacjach o stronie możemy przeczytać: „Siła, Odpowiedzialność, Mądrość, Honor oraz wszechstronny rozwój męskości w oparciu o wartości ewangeliczne”), a za sprawą inicjatora EDK, ks. Jacka Stryczka, również z innymi jego przedsięwzięciami („Stowarzyszenie Wiosna”, „Szlachetna Paczka”).

Kolejną kategorią są formacyjno-ewangelizacyjne strony redakcji katolickich. Ich wspólną cechą jest przywoływana wprost lub *implicite* walka o cywilizację chrześcijańską. Do tej kategorii należą strony: „Radio Maryja”, „Nowa-Ewangelizacja.pl”, „Miłujcie się”, „Portal Fronda.pl”, „2RYBY”. W opisach tych stron można znaleźć informacje o „poszerzaniu świadomości społecznej”, „budowaniu cywilizacji opartej na Miłości”, „społecznej krucjacie miłości zapoczątkowanej przez prymasa Augusta Hlonda”.

Oddzielną kategorię stanowią strony składające się na Kościół młodzieżowy/dla młodzieży reprezentowany przede wszystkim przez grupy łączących się ze sobą stron lokalnych oddziałów Katolickiego Stowarzyszenia Młodzieży czy duszpasterstwa akademickiego, ale także strony mediów katolickich skierowanych do młodych odbiorców (np. „Tryby. Katolicki miesięcznik studencki”, „Westerplatte Młodych” – program emitowany w Telewizji Trwam) czy strony blogów i kanałów na YouTube (np. „Bóg, honor & rock’n’roll”).

Silniej połączone są ze sobą strony biskupów, np. strony związane z archidiecezją łódzką i biskupem Grzegorzem Rysiem lub strony archidiecezji warszawsko-praskiej łączące się ze stronami Katolickiej Agencji Informacyjnej i Konferencji Episkopatu Polski.

W oddzielną, szeroką kategorię można połączyć całą gamę stron prowadzonych zwykle przez świeckich ludzi Kościoła kreujących „katolicki life-style”. Do tej grupy należą strony takie jak: „Dayenu – design for God”, „Kato-life”, „Piękna”, „Jola Szymańska – hipster katoliczka”, „faceBóg”, „Aleteia PL – Duchowość i lifestyle”. Informując o swoich działaniach, autorzy piszą np.:

„Mówią, że Ewangelia jest dziś niemodna i nie ma nic do zaoferowania społeczeństwu informacyjnemu. Mówią, że Facebook to nie miejsce dla do-

brych inicjatyw promujących wartości. Udowodnimy, że oba te stwierdzenia są nieprawdziwe!” („faceBóg”)

„Nie macie czasem wrażenia, że świat dookoła przesycony jest nadmiarem bubli, kiczu i świecidełek z importu? Machina konsumpcji pożera własne dzieci, zostawiając po sobie małostkowość, smutek i pustkę. My wierzymy, że świat to efekt miłości Boga – odbicie Jego majestatu, designu i piękna. Otacza nas nadmiar – ale jest to nadmiar JEGO ZMIŁOWANIA, którego nie jesteśmy w stanie objąć ani pojąć, a którego doświadczamy każdego dnia, zupełnie za free. Tym właśnie chcemy się z WAMI dzielić: radością niewymowną i pełną chwały” („Dayenu – design for God”).

W zakres działań „kato-lifestylowych” wpisują się także strony skoncentrowane na wytwarzaniu i rozpowszechnianiu katolickich memów i obrazków ewangelizacyjnych (np. „Zmieniamy Świat na Bardziej Chrześcijański”).

Wyraźną kategorię Kościoła iwentu tworzą strony związane z dwoma katolickimi wydarzeniami (mega-iwentami): Światowymi Dniami Młodzieży i Ogólnopolskim Spotkaniem Młodych LEDNICA 2000. Pierwsze wydarzenie ma zasięg światowy – ŚDM to mające charakter katolickiego festiwalu spotkanie młodzieży z papieżem odbywające się raz na dwa lub trzy lata, zaś drugie to coroczne jednodniowe spotkanie organizowane przez dominikanów poznańskich.

Ostatnią grupę kategorii można odnaleźć w najbardziej zróżnicowanym wewnętrznie klastrze, który łączy podgrupy kojarzące się z „Kościołem liberalnym” i z „Kościołem konserwatywnym”. Poszczególne podklastry to grupy stron: (a) Radia Niepokalanów i stron związanych z szeroko pojętą muzyką chrześcijańską (np. „Deus Meus”) oraz niedziałającego już kanału telewizyjnego religia.tv, (b) katolickich i pozakatolickich organizacji pozarządowych, (c) czasopism reprezentujących „Kościół otwarty” („Tygodnik Powszechny”, „Więzi”, „Znak”) oraz „Program 3 Polskiego Radia”, „Muzeum Powstania Warszawskiego”, „Centrum Myśli Jana Pawła II”, (d) ruchu pro-life i działań prorodzinnych („Bractwo Małych Stópek – Pro Life”) oraz strony o męskim i kobiecym wymiarze religijności („Przymierze Wojowników”, „Serce kobiety”), (e) zwolenników Kościoła tradycyjnego, przedsoborowego, uważających liberalny Kościół posoborowy za jedno z największych zagrożeń dla katolicyzmu („Nie zdejmę krzyża”, „Rzymski Katolik”).

W tym klastrze najmocniej ścierają się różne wizje i drogi katolicyzmu, co wyraźnie ukazuje semantyczną niejednoznaczność facebookowego „po-lubienia”.

Podsumowanie

Według Manuela Castellsa wszystkie przekazy w społeczeństwie sieciowym funkcjonują w trybie obecności/nieobecności w multimedialnym zintegrowanym systemie komunikacyjnym i tylko obecność zapewnia komunikowalność i uspołecznienie przekazu. Włączenie w system ma swoją cenę, jaką jest konieczność dostosowania się do jego logiki, języka, punktów wejścia, kodowania i dekodowania (Castells, 2007, s. 379). Kościół, wchodząc w przestrzeń internetu, dopasowuje swoje działania i dyskursy do istniejących ram interakcji, czego skutkiem jest przekładanie się wewnętrznych podobieństw i różnic między społecznościami, wspólnotami czy nurtami na relacje w obrębie nowych mediów. Wewnątrzwyznaniowy pluralizm wiąże się ze zróżnicowanym krajobrazem medialnym.

SNA jest rzadko wykorzystywana w badaniu religii czy wewnątrzwyznaniowej pluralizacji, tymczasem jest to metoda, która pozwala wykorzystywać istniejące dane, pochodzące np. z mediów społecznościowych, i ukazywać wewnętrzne podziały i połączenia. W interpretacji wyników należy jednak uwzględniać kontekst badań: interakcje zachodzące w mediach społecznościowych nie muszą być dokładnym odzwierciedleniem relacji istniejących w rzeczywistości pozamedialnej. Z drugiej strony, nowe media w coraz większym stopniu tworzą rzeczywistość społeczną. Banalne „polubienia” na Facebooku mogą być – szczególnie w wymiarze masowym – ważnym czynnikiem i mechanizmem tworzenia powiązań i wytwarzania podziałów, a z perspektywy badacza są elementem o dużym potencjale informacyjnym, istotnym „śladem cyfrowym”, za którym warto podążać.

Wykorzystane dane i metoda pozwalają rekonstruować wewnętrzną różnorodność Kościoła, chociaż otwarte pozostaje pytanie o adekwatność odwzorowania rzeczywistości. W badaniu zastosowano parametry, które pokazują, że Kościół rzymskokatolicki w Polsce nie jest ani jednolity, ani rozdrobniony i podzielony. Wyniki wskazują na różne płaszczyzny podziałów i – mówiąc językiem SNA – „klastrowość” Kościoła. Mamy tu grupy wiążące się z podziałami administracyjnymi i lokalnością, ale też wyodrębnione „Kościóły”: biskupów, zakonów, ruchów religijnych, młodzieży, mężczyzn, kobiet. Jest Kościół iwentów i katolicyzm jako styl życia. Można odnaleźć przywoływane w literaturze rozróżnienie na Kościół „otwarty” i „zamknięty”. Przedstawiane podziały oparte są na pozytywnych relacjach grupowania („polubienie”), nie na relacjach konfliktowych, dlatego na podstawie analiz nie można wyciągnąć wniosków o pęknięciach czy sporach wewnątrz Kościoła, raczej o pewnej „plemienności”. Metoda wykrywania modułów zakłada rozłączność klastrow,

ale można założyć – odrywając oko od stosowanej aparatury badawczej – że poszczególne płaszczyzny nakładają się na siebie i wymienione „Kościoły” nie są rozdzielone.

Literatura

- Adams J. (2015). Using Lord of the Flies to Teach Social Networks. *Journal of Social Structure* 16(7), 1–21.
- Beckford J. (2014). Re-Thinking Religious Pluralism. W: G. Giordan, E. Pace (red.), *Religious Pluralism. Framing Religious Diversity in the Contemporary World* (s. 15–29). Cham – Heidelberg – New York – Dordrecht – London: Springer International Publishing.
- Blondel V.D., Guillaume J.-L., Lambiotte R., Lefebvre E. (2008). Fast Unfolding of Communities in Large Networks. *Journal of Statistical Mechanics: Theory and Experiment*, 10, 10008.
- Borowik I. (2008). O zróżnicowaniu katolików w Polsce. *Chrześcijaństwo – Świat – Polityka*, 2(6), 23–27.
- Carey J. (1992). *Communication As Culture. Essays on Media and Society*. New York – London: Routledge.
- Castells M. (2008). *Społeczeństwo sieci*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Fortunato S., Barthélemy M. (2007). Resolution limit in community detection. *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America*, 104(1), 36–41.
- Freeman L.C. (2004). *The Development of Social Network Analysis. A Study in the Sociology of Science*. Vancouver: Empirical Press.
- Godzic W., Pawlik W., Załęcki P. (2010). Kościół a media. Dyskusja redakcyjna „Societas/Communitas”. *Societas/Communitas*, 1(9), 17–38.
- Gowin J. (1999). *Kościół w czasach wolności 1989–1999*. Kraków: Znak.
- Grotowska S. (1999). *Religijność subiektywna. Studium socjologiczne na podstawie wywiadów narracyjnych*. Kraków: Zakład Wydawniczy Nomos.
- Han J., Li W., Deng W. (2016). Multi-resolution Community Detection in Massive Networks. *Scientific Reports*, 6, 38998.
- Hansen D.L., Shneiderman B., Smith M.A. (2011). *Analyzing Social Media Networks with NodeXL. Insights from a Connected World*. Amsterdam – Boston – Heidelberg – London – New York – Oxford – Paris – San Diego – San Francisco – Singapore – Sydney – Tokyo: Elsevier.
- Helland C. (2005). Online Religion as Lived Religion. *Online – Heidelberg Journal of Religion on the Internet*, 1, 1–16.
- Jenkins H. (2007). *Kultura konwergencji. Zderzenie starych i nowych mediów*. Warszawa: WaiP.
- Khokhar D. (2015). *Gephi Cookbook. Over 90 Hands-on Recipes to Master the Art of Network Analysis and Visualization with Gephi*. Birmingham – Mumbai: Packt Publishing.

- Kirkpatrick D. (2011). *Efekt Facebooka*. Warszawa: Wolters Kluwer Polska.
- Kloch J. (red.) (2011). *Internet i Kościół*. Warszawa: Elipsa.
- Lakoff G., Johnson M. (2010). *Metafory w naszym życiu*. Warszawa: Wydawnictwo Aletheia.
- Laumann E.O., Marsden P.V., Prensky D. (1983). The Boundary Specification Problem in Network Analysis. W: R. Burt, M. Minor (red.), *Applied Network Analysis* (s. 18–34). Beverly Hills: Sage Publications.
- Mariański J. (2010). *Religia w społeczeństwie nowoczesnym. Studium socjologiczne*. Warszawa: Oficyna Naukowa.
- Mariański J. (2013). *Kościół katolicki w Polsce w przestrzeni życia publicznego. Studium socjologiczne*. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek.
- Mielczarek T. (2006). Środki masowego komunikowania Kościoła katolickiego w Polsce na przełomie XX i XXI wieku. W: M. Gierula (red.), *Środki masowego komunikowania a społeczeństwo* (s. 33–57). Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Nagy G.D. (2015). Social Network Based Approaches in the Research on Religion in Central-Eastern Europe. *Belvedere Meridionale*, 27(1), 60–70.
- Nagy G.D. (2016). Social Network Based Approaches in North American Religion Research: A Review. *Belvedere Meridionale*, 28(1), 71–81.
- Newman M.E.J. (2006). Modularity and Community Structure in Networks. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 103(23), 8577–8582.
- Newman M., Barabási A.-L., Watts D.J. (2006). Introduction. W: M. Newman, A.-L. Barabási, D.J. Watts (red.), *The Structure and Dynamics of Networks* (s. 1–8). Princeton – Oxford: Princeton University Press.
- Nooy W. de, Mrvar A., Batagelj V. (2005). *Exploratory Social Network Analysis with Pajek*. New York: Cambridge University Press.
- Pasieka A. (2015). Religious Pluralism and Lived Religion: An Anthropological Perspective. W: A. Bardon, M. Birnbaum, L. Lee, K. Stoeckl, O. Roy (red.), *Religious Pluralism: A Resource Book* (s. 40–45). Florence: European University Institute.
- Pietrowicz K. (2016). *Podejścia sieciowe w socjologii. Przyczółki, splecenia i przeobrażanie dyscypliny*. Bydgoszcz: Epigram.
- Rieder B. (2013). *Studying Facebook via Data Extraction: The Netvizz*, 10. http://thepoliticsofsystems.net/permafiles/rieder_websci.pdf [dostęp: 20.09.2019].
- Scott J. (2000). *Social Network Analysis. A Handbook*. Los Angeles – London – New Delhi – Singapore: Sage Publications.
- Stachowska E. (2011). Między tabloidyzacją religii a afiliacją religijną na Facebooku. Religia i media we współczesnym świecie. Cz. I – Prasa i telewizja. *Przegląd Religioznawczy*, 2, 249–263.
- Traag V., Waltman L., Eck N.J. van (2019). From Louvain to Leiden: Guaranteeing Well-connected Communities. *Scientific Reports*, 9, 5233.
- Vaidhyanathan S. (2018). *Antisocial Media. Jak Facebook oddala nas od siebie i zagraża demokracji*. Warszawa: W.A.B.
- Wasserman S., Faust K. (1994). *Social Network Analysis. Methods and Applications*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Yang Z., Algesheimer R., Tessone C.J. (2016). A Comparative Analysis of Community Detection Algorithms on Artificial Networks. *Scientific Reports*, 6, 30750.
- Załęcki P. (2001). *Między triumfalizmem a poczuciem zagrożenia. Kościół rzymskokatolicki w Polsce współczesnej oczami swych przedstawicieli. Studium socjologiczne*. Kraków: Zakład Wydawniczy Nomos.
- Zieliński A. (2009). *W okolicy schizmy. Społeczności ewangelikalne wywodzące się z katolickiego ruchu charyzmatycznego*. Kraków: Zakład Wydawniczy Nomos.
- Zubrzycki G. (2010). What Is Religious Pluralism in a 'Monocultural' Society? Considerations from Postcommunist Poland. W: C. Bender, P.E. Klassen (red.), *After Pluralism: Reimagining Religious Engagement* (s. 277–295). New York: Columbia University Press.